

A fotográfia furcsa öszvér a többi művészet között, hiszen alapvető létmódja a dokumentáció, a valóság hű leképezése, vagyis a fotótechnikai eljárás egyaránt alkalmas műrecek és sablonos, esztétikailag tökéletesen érték-

60 Deczki Sarolta

KÉPES TÖRTÉNELMI LECKE FELNŐTTEKNEK

Závada Pál: *Természetes fény*

telen képek létrehozására. A fotográfia születése annak a váagnak köszönhető, hogy minél gazdaságosabban és minél nagyobb számban legyünk képesek vizuálisan reprodukálni és megőrizni a jelen egy-egy darabká-

ját a jövőnek. S ezen a szinten még nem is beszélhetünk művészetről igazán, hiszen a fotók milliárdjait túlnyomórészt teljesen amatőrök vagy profi iparosok állították és állítják elő. A művészet nem azokban a műtermekben kezdődik, amelyekben családok, jegyespárok, katonák állnak vagy ülnek mesterséges háttér előtt, mereven, beállítva, vagy amikor pár évtizeddel később, akár mobiltelefonnal is végtelen számú kép rögzíthető.

A fotográfia maga a tiszta esetlegesség, hiszen az exponálás pillanatára korlátozódik, és „nincs ideje” arra, hogy hosszabb, bonyolultabb történeteket meséljen el, melyek általános érvényűsége tarthatnának igényt. A fotó egy röpké jelenet, és nem lehet rajta változtatni akkor sem, ha rosszul sikerült. Ahogyan Barthes írja: „A Fényképen az esemény soha nem lép túl önmagán, a fénykép a korpust (corpus), amelyre szükségem van, visszavezeti a tárgyra, amelyet látok. A fénykép maga az abszolút Különösség, a feltétlen, fakó, ostoba Esetlegesség, az Ilyen (ilyen vagy olyan fénykép, és nem a Fénykép), azaz maga a fáradhatatlanul testet öltő Alkalom, Találkozás, Valóság.”¹ A fotográfia feladata ezt az alkalmat, esetlegességet, különösséget, egyszeriséget megőrizni az utókor számára; elkapni és gyorsan konzerválni az idő egy-egy szeletkáját.

A fotóművészet ugyanakkor tud valami olyasmit, amit a hasonló igényvel létrehozott festmények nem: önmagáról a tárgyára és a múlt időre irányítani a figyelmet. A festészetben egy csendélet, tájkép vagy akár portré is a saját egyediségén túlmutató, általános érvénnyel is rendelkezik, mely mintegy kiemeli az időből, és majdhogynem irrelevánssá teszi, hány évszázad telt el azóta, mióta megalkották. A fotónak azonban alapvető létmódja az, hogy rámutat arra a pillanatra, melyben keletkezett, valamint az azóta eltelt időre is; mintegy érzéki közvetlenségében mutat meg valamit, ami már nem létezik. Ettől olyan szívszorítóan tragikus, vagy éppen nosztalgikus és szentimentális művészet a fotográfia, hiszen képes felidézni az elmúlt időt; „...kifejezi azt a félelmetes dolgot is, amely egy kicsit minden fénykép sajátja, azt tudniillik, hogy a fénykép képes visszahozni a halottat”². A szemlélő pedig

mintegy életre tudja kelteni, át tudja lelkesíteni (animation), elevenné tudja tenni a holt papírlapot, amikor felidézi az életnek azt a pillanatát, amit a fotó megörökít.

Ilyen professzionális szemlélő Závada Pál regényének a narrátora is, aki a birtokába került rengeteg fotóról mesél. Tegyük túl ma- 61 gunkat hamar azon, hogy a regénybe szervesen beleágyazódó 247 darab fénykép valójában egészen más emberekről készült, mint a regény szereplői, egészen más helyszíneken, vagyis a történetek nem az ő történeteik. De ennek valójában nincs is túl nagy jelentősége. Nem az a fontos ugyanis, hogy a könyvben szereplő fotó valóban a szereplőket és az ő élményeiket jeleníti meg, hanem az, hogy hűen illusztrálják a kort, amelyben születtek, és azokat az emberi relációkat, érzelmeket, melyek megjelennek rajtuk. Nem lényeges, hogy a fotón, melyen egy katona fekszik egy arab város posztere előtt, valóban Koleszár Mátyás főhadnagy szerepel-e, vagy valaki más, hanem az, hogy látunk egy katonát, aki akár Koleszár Mátyás főhadnagy is lehetett volna.

Mindazonáltal nagyon bonyolult játék ez a referencia és a fikció között. A fotókon tehát olyan emberek szerepelnek, akik valójában nem azok, akikről a történetek szólnak. A történetek pedig akkor is fiktívek, ha soknak erős referenciális alapja van³. Az is minden nehézség nélkül azonosítható, hogy a regény fő helyszíne, vagyis az a bizonyos T., nem más, mint Tótkomlós, ahol Závada Pál több, korábbi műve is játszódik – ahogyan a kötet belső borítóján is a város teljes neve szerepel. Csakhogy a regényben elmesélt történetek részben tényeken alapulnak, részben pedig nem. Azt Závada maga meséli egy vele készült interjúban, hogy a tótkomlói lakosság „nélkülözi azokat a hősöket, akiket már azóta beleírtam ebbe a képzelt településbe”⁴. Vagyis nem afféle életút-interjúkon alapuló történetalkotásról van szó, melyben a szereplők egytől-egyig jól beazonosíthatók lennének, s vegyük hozzá ehhez azt is, hogy a fotók is másokat ábrázolnak, vagyis minden elkülönbözők mindentől, teljes a szét-tartás. Ugyanakkor a könyvbeli fotók és szövegek furcsa konstellációt hoznak létre: a ténytér és a fikció nem kioltják egymást, hanem ellenkezőleg, együttesen hoznak létre egy olyan jelentéshálót, vagy barthes-i értelemben együttesen lelkesítik át úgy a rendelkezésre álló dokumentumokat, hogy azok a lehető leghűbb képet tudják mutatni arról az egykori életvilágról.

A fikció egy sajátos módjáról van szó, mely ugyanakkor ezer szállal kötődik az úgynevezett valósághoz, és talán jobban és alaposabban tud róla mesélni, mintha nagyon ragaszkodni akarna a pusztá tényekhez. Ismét csak érdemes a szerzőre hivatkozni: „A tényirodalom utánzásáról van szó: az a legizgalmasabb benne, hogy a történeti szociográfiai írások, lejegyzési módok miféle fikció megteremtésére adnak alkalmat. Miközben, mondjuk, tematizálok

azt a problémát, hogy mit lehet kezdeni az emlékezet nagyon is hiányos, ezért kipótolt voltával, a hazugság és az igazmondás sajátos viszonyai lepleződnek le.”⁵ Talán nem haszontalan elővenni és felütni az irodalmi műfajok egyik alap-

művét, Arisztotelész *Poétikáját*⁶, amely világos megkülönböztetést tesz a történetírás és a költészet között: az előbbi azt meséli el, ami megtörtént, tehát az egyedit, az utóbbi viszont azt, ami megtörténhet a valószínűség vagy a szükségszerűség alapján, s ezért jóval általánosabb. Nem biztos ugyan, hogy sokkal okosabbak lettünk tőle, de talán annyival mégis előrébb vagyunk, hogy megkockáztathatjuk a kijelentést: Závada Pál szóban forgó könyve valahol a kettő között helyezkedik el; a költészet és a történetírás határán. S azt már a kritikus teszi hozzá, hogy úgy egyensúlyozik ezen a határon, hogy rendelkezik mindkét műnem előnyeivel – de a hátrányaival nem. Hanem a múltunkról mesél nekünk, méghozzá úgy, hogy ha ezek a dolgok nem is pontról-pontra így és ezekkel az emberekkel történtek meg, de „a valószínűség alapján” akár így is megtörténhetek volna – hiszen végső soron mindaz, ami valóban megtörtént, nem különbözik nagyon a fikciótól. Mert a főbb történeti események valóban megtörténtek, és a 247 fényképen is valószínű emberek szerepelnek, a valószínű történelem poklában. Valóságos volt a háború, a deportálások, a kegyetlenkedések, a szenvedések.

Sok irányba tapogatózhatunk akkor is, ha éppen arra vagyunk kíváncsiak, hogy a regények családján belül a *Természetes fény* melyik nemzetségbe tartozik: történelmi regény, tényregény, családregény, háborús regény vagy akár szerelmes regény – de nem ez az egyetlen könyv a kortárs irodalmi művek között, melynek esetében valamennyi kategória szóba jöhet – ha éppen kategorizálni támad kedvünk.

Kicsit kuszává teszi a regény narrációját, s ugyanakkor a befogadást is megnehezíti kissé, hogy sok elbeszélő váltja egymást. Az olvasónak nagyon oda kell figyelnie, hogy követni tudja, éppen ki beszél, hiszen akár egy oldalon is előfordulhat, hogy az, aki egyes szám első személyben beszélt, egyes szám harmadikban jelenik meg. Tovább fokozza a bonyodalmakat, hogy van a regénynek egy egyes szám első személyű elbeszélője, aki a történet alapjául szolgáló két interjút készíti Sebes (Semetka) Pistával és Semetka Máriával. A „mi elbeszélőnként” emlegeti a két testvért, s olykor korrigálja is őket, hiszen úgy találja, hogy vagy nem tudnak valamiről, vagy rosszul emlékeznek rá. Több különböző szólam hangzik fel a regényben egyes szám első illetve harmadik személyben, melyek összjátéka amúgy sem egyszerű szövedéket mintáz. De mindemellett ott vannak még az egyéb, a folyamatos történetmeséléstől, monológoktól valamelyest elkülönülő szólamok, mint például Weisz Jakab képzeletbeli tudósításai munkaszolgálatos idejének különböző állomásairól, melyeket ráadásul képzeletben exponált fotókkal „illusztrál”; a katonák frontról írott levelei a kedves(ek)nek, illetve azok válaszlai;

a fronton szolgáló Semetka István jegyzetei, és külön szálat jelentenek Semetka Mária Kanadába kivándorolt barátnőjének, Bettynek a levelei, melyek tökéletesen új perspektívát nyitnak meg.

Sígy, ezekből a szólamokból tárul fel a II. világháború időszakának magyar vidéke. Elsősorban Tótkomlós, hiszen ez a történetek 63 kiinduló- és végállomása, de hőseinket sokfelé dobálja a sors: az ukrán frontra, Bécs és Brno közelébe, a környékbeli városokba: Makóra és Hódmezővásárhelyre, Romániába, Kanadába, s a kitelepülés helyszínére: Szlovákiába. De a történeteszálak központja mégis az alföldi, félig szlovák, félig magyar nagyközség, mely akármilyen álmos kis helynek bizonyul, mégis fontos események helyszíne lesz. De hát ebben nem különbözik mindazon magyarországi (sőt, európai) helységek sokaságától, melyek elszenvedték a háborút, s ahonnan férfiakat soroztak be, ahonnan deportálták a zsidó lakosságot, ahová később bevonultak az oroszok, s megvetette a lábát az új, a régitől erőszakosságában és embertelenségében semmiben sem különböző kommunista rend. Elvégre ez volt a legtöbb magyar falu és város sorsa is, vélhetően Tótkomlós lakosai nem szenvedtek sem többet, sem kevesebbet, mint a többiek. Az akkor átélt traumákat pedig nem csak Tótkomlós egykori és jelenlegi polgárai nem tudták feldolgozni a mai napig, hanem ebben a poszttraumás szindrómában szenved az egész ország. Tótkomlós sorsában, mint cseppben a tenger mutatkozik meg a huszadik századi magyar történelem sok-sok nyomorúsága. És ez a regénynek az egyik legmellbevágóbb tanulsága: minden magyar település Tótkomlós. Legalább egy kicsit. Igaz, nem volt mindenhol szlovák kisebbség, amelynek a sorsa egészen speciális helyzetet teremtett a vesztes háború után, viszont máshol voltak kitelepített svábok, elhurcolt cigányok – de ha történetesen semmilyen kisebbség nem élt egy adott településen, annak a lakói akkor sem kerülhették el a mérhetetlen szenvedéssel járó háborút és az azt követő időket.

A *Természetes fény* egy kisváros lakóinak történeteinek keresztül próbálja személyessé tenni a történelmet, és a mindenkori, az események forgatagában élő ember perspektívájából megeleveníteni (átlekesíteni, animation) a háború körüli időket. Közel hozni a személyeket és történeteket s a fényképek e szempontból mintha pedagógiai szemléltető eszközként is funkcionálnának, hiszen segítségükkel még inkább átélhetővé, elképzelhetővé válik minden. Minden, ami egyszerű, esetleges, s ki van szolgáltatva a múltó időknek. Láthatjuk, hogyan öltözködtek az emberek, milyen ruhákat viseltek a katonák, a Horthy-kor bornírt allegóriáiról is nézegethetünk felvételt – és igen, nagyon sok menekültről, kegyetlenkedésről és hulláról. Az egyik legmegrázóbb fotón két teljesen meztelen férfi és egy gödröt, talán a saját sírjukat,

míg mögöttük egyenruhás katonák figyelik őket, láthatóan jó hangulatban, egy közülük pedig az egyik férfi hátára irányítja a gépfegyverét. Egy másikon akasztott férfi lóg egy fán – az emberben feltolul a kérdés: ki az, aki lefotózza egy akasztott embert, és mi célból? De a fotómasina nem érzelem és
64 nem finnyás: exponál akkor is, ha boldogan és gondtalanul mosolygó fiatal lányok állnak előtte, és akkor is, ha hullák fekszenek végig az úton. Úgy tűnik, nem csak a digitális technológia korára jellemző a képcsínálás láza, hanem a fotográfia születésétől fogva arra csábítja a kamera használóit, hogy mindent lefényképezzenek, ami az útjukba kerül.

A fotókkal együtt a maguk testi mivoltában állnak előttünk azok az egykori emberek, az egykori események, melyek mindenféle vizuális segédeszköz nélkül is éppen eléggé megrázzák a mai olvasót. Hiszen olyan történésekről számolnak be a szereplők, melyekről nem nagyon szoktunk beszélni, s melyeket azok is, akik átélték őket, igyekeztek mihamarabb elfelejteni. Vagy legalább nem beszélni róla, füllenteni, hazudni helyette valamit. Az átélt borzalmak azonban mindenkiben mély nyomot hagytak, akár tud róla beszélni, akár nem.

A besorozott katonák nem tudhatták előre, hogy az ukrán fronton az lesz a dolguk, hogy ártatlan, polgári lakosokra vadásszanak, és válogatás nélkül végezzenek ki nőt, öreget, gyereket. Erről persze nem írnak az otthon várakozó menyasszonynak, és csak futólag gondolnak rá olykor, hogy ez az ő szeretteikkel is megtörténhet... És azt sem írják meg otthonra, hogy amikor lehetőség nyílik rá, bizony ők is erőszakoskodnak a nőekkel; Koleszár Mátyás főhadnagy például egész kis háremet tartott, két, még szinte gyermek ukrán lány kiszolgáltattóságát kihasználva, akiknek az ő emberei gyilkolták meg a családtagjait.

A regényben úgy váltogatódnak a szélsőségek, mint egy vadromantikus filmben: a legnagyobb borzalmakat közvetlenül váltja az idill. Koleszár főhadnagy levelet ír a menyasszonyának, melyben arra buzdítja, hogy gyakorolja szorgalmasan Liszt *II. Magyar rapszódia*ját, miközben Ukrajnában már gettókba terelik a zsidókat. S közben az elbeszélő képzeletben írja tovább a levelet: „...a mi magyar államunk bizonyos szervei ugyanekkor ugyanilyen népiértásban vállalnak részt – az általunk frissen megszállt Galíciában, mindjárt a határ mentén. Az áldozatok részint olyan zsidók lesznek, akik Magyarországon tartózkodnak, de rendezetlen az állampolgárságuk, részint pedig a nemrég hozzánk csatolt Kárpátalja zsidóságából kerülnek ki”. Valószínűleg az akkor, és egyesek által manapság is „idegenrendészeti eljárásnak” minősített kamenyec-podolszki mészárlásról van szó.

A magyar hadsereg katonái nem voltak emberségesebbek vagy könyörületesebbek, mint bármely más nemzeté – dacára minden mítosznak, mely hősként kezeli őket. Ugyanakkor többnyire nem szadista hajlamokat kiélve gyilkoltak, hanem parancsra. Ha nem teszik, amit a feljebbvalók mondanak,

akkor hadbírótság elé kerülnek, ami nagyon súlyos következményekkel jár. A háborús gépezet férfiak százazreiből csinált gyilkoló robotokat, akik számára a lelkiismeret luxuscikké vált. A „parancsra teljesítés” automatizmusa kiiktatta a morális meggondolásokat, és csak néha gondoltak arra, hogy mit is cselekszenek voltaképpen. A Hannah Arendt által leírt „gondolatlanság” alattomos működését érhetjük tetten: amikor az egyén a saját morális meggyőződését és a vele járó felelősséget áthárítja egy nála erősebbnek és magasabb rendűnek gondolt instanciára, mely az autonómiájától és szuverenitásától lemondott/megfosztott egyént gátlástalanul felhasználja saját gonosz céljai érdekében. 65

Legjobb tudomásom szerint a magyar katonák által elkövetett háborús bűnökről csak az utóbbi években kezdtek el beszélni, és még szakmai berkekben sem keltettek nagy visszhangot Ungváry Krisztián publikációi, melyekben a német feletteseknek írt jelentésekből rekonstruálja a magyar katonák ukrainai mészárlásait.⁷ E tekintetben is úttörő Závada Pál regénye, hiszen olyan eseményekről tudósít, melyeket kiszorítani igyekszik magából az áldozatiság tudatára épülő kollektív nemzeti emlékezet.

S arról is viszonylag kevés szó szokott esni, hogyan ment végbe a lakosságcsere Csehszlovákia és Magyarország között a háborút követő években. Az öreg Semetka István, egykori tótkomlói bíró (valóságos népmesebeli, igazságos és emberséges elöljáróról van szó) sorsán követhetjük végig, mi vezethetett oda, hogy sokan odahagyják a szülőföldjüket, és áttelepüljenek a szomszédos Szlovákiába, melynek a nyelvét ugyan beszélik, ismerik a kultúráját, de mégis idegen föld, ahol nem is érzik otthon magukat. Az öreg sem csomagolta ki soha sok-sok faládáját, melyekben a tótkomlói ház összes bútora és háztartási eszköze küzdött az enyészettel. Keveset tudunk arról, hogy minek hatására döntött úgy családok sokasága, hogy az új életet választják; milyen propagandával toborozták az áttelepülőket, és ők milyen sérelmekről hajtva hagyták ott az óhazát. Az öreg bíró az új, szovjet rendet érezte elviselhetetlennek, pláne azok után, hogy őt is brutálisan megverték, mint oly sokakat, akik nem a kommunista párt tagjai voltak.

A zsidók elhurcolásáról már annál több ismeretünk van – elvileg. Furcsa kettősség, hogy miközben a Holokauszt történetét számos tudományos munka, film, konferencia, regény dolgozza fel, másik oldalról viszont mégis mély csönd övezi. Olyan csönd, melyet megtörni még ma sem következmények nélküli; van olyan, hogy egy kutatót még manapság is fenyegetések érnek, ha fel akarja tární, hogyan és miért deportálták a kis falu zsidó lakosságát.⁸ Ha ezt is számításba vesszük, akkor mondhatjuk azt, hogy még ma is bátor tetteknek számít egy viszonylag kis közösségben, a mai időkben egy ilyen „kényes” témát bolygatni.

Hiszen ilyen esetekben személyekre, házakra lebontva kell tisztázni, kivel mi történt, és kik voltak azok, akik közreműködtek a deportálásokban, és kik azok, akik dacoltak a veszéllyel, és amennyire tőlük telt, segítettek a zsidóknak. A regény elején, a kezdeti békeidőkben antiszemizmus-
66 nak semmi nyoma a községben, békében él együtt a zsidó, a magyar és a szlovák lakosság, szoros szimbiózisban egymással. Aztán, amikor a zsidóknak gettóba kell menniük, akkor már veszélyessé válik kimenni az utcára, hiszen bármikor bárki feljelenetheti azt, aki nem a kijelölt helyen tartózkodik. A szarvasi lakosság magatartását a zsidóüldözések alatt pedig Weisz Juci jellemzi a legpontosabban: „Képzelm el, magyarázza Juci értetlenül, hogy mindjárt be fog özönlenni a városba egy idegen sereg, amelyiktől ezeknek félniük kell, hiszen ki fogja ütni őket a hatalomból, és ezzel vége szakad az uralmuknak, amely kiüldözött és elhurcolt az otthonunkból, vagyis közeleg az óra, hogy nekik színt kell majd vallaniuk, hová tüntették el ezt a temérdek embert, és ők ahelyett, hogy meghasonlanának, s legalább utólag visszarettenének attól, amit műveltek, ahelyett, hogy a bűnösök meg a résztvevők is visszatekintenek, és legalább elképzelnék, hogy jóvá akarnak valamit tenni... Hát nem, Miska, képzelje, hogy nem, hanem az utolsó pillanatban még a templomot is felgyújtják”.

Nehezen kibeszélhető témának számít még a nők tömeges megerősökölése is a megszállt területeken. Volt, aki önként, vagy pontosabban a kisebb rosszat választva nem ellenkezett sokat, s volt, aki belehalt. A regény egyik főszereplője, Semetka Mária is hiába menekült Weisz Jucival egyetlenben Makóra, mégsem tudtak megmenekülni ettől a sorstól. Alighanem ez volt az az alkalom is, amikor a bíró lánya elveszítette szüzességét, hiszen életében mindig csak Weisz Jakabot szerette, hiába udvaroltak mások is neki. A zsidó fényképész iránti szerelmét még az sem törte meg teljesen, mikor rájött, hogy az a barátnőjébe és egyben szállásadónőjébe szerelmes. A férfi halála után kiköltözött idős szüleivel Szlovákiába, és nem ment férjhez sohasem.

A háborús évek tökéletesen szétzilálták az emberi kapcsolatokat is. Szerelmek mentek tönkre, házastársak, családok szakadtak szét, nők maradtak özvegyen, lányok pártában vagy megbecstelenítve egyedül a szegénnyel. Alig van boldog szerelmi kapcsolat a regényben, talán Weisz Jakab és Suta Klára rövid ideig tartó romantikus szerelme az egyetlen, de ez sem teljesedhetett ki a férfi halála miatt. Weisz Juci Koleszár Mátyásba volt szerelmes, akit a férfi annak ellenére magához tudott láncolni, hogy még bevonulása előtt eljegyezte a Tótkomlós legjobb partijának számító Ágoston Annát. Aki a jegyese eleste után előnyös házasságot kötött, és kikosarozta a kezére áhítozó Semetka Istvánt, aki végül visszasomfordált megcsalt jegyesehez, Rózsihoz, és egy életen át kínlódott vele boldogtalan, gyermektelen házasságban. Pedig a regény elején még életük virágjában levő fiatal, jövőt tervező,

flörtölő, szerelmi vágyaktól fűtött fiatalokkal ismerkedünk meg, akik a kor szokásos etikettjéhez hűen, vagy éppen ezt felrúgva ismerkednek, kacérkodnak egymással. Életük derekára (már aki megéri) valamennyien boldogtalan, kiégett emberré válnak.

Tönkrement életek krónikája ez a könyv. A háború, majd a háborút követő szovjet megszállás mindent magával sodort, ami addig az életnek kereteket és értelmet adott, sőt, nem egyszer magát az életet is. Závada Pál egy időben korábbi könyve, a *Kulákprés*, akár a *Természetes fény* folytatásaként is felfogható, hiszen ott kezdődik, ahol ez véget ér. A szovjet rendszer berendezkedéséről szól, ami azt a keveset is elvette az emberektől, ami a háború után megmaradt, és kuláknak bélyegzett gazdák és családjaik sokaságának az életét nyomorította meg. Ha egymás után olvassuk a két könyvet, akkor a legszomorúbb s egyben legkijózanítóbb tanulságuk az lehet, hogy minden embertelen rendszernek megvannak a maga kollaboránsai, haszonélvezői, akik akár félelemből, akár egyéni számításból fenntartások nélkül alávetik magukat a soron következő represszív hatalomnak.

A nemzeti emlékezethez és önismerethez nyújt fontos adalékokat, szempontokat, perspektívákat ez a könyv. S hogy kétségeink ne legyenek az írott szóval szemben, fényképek is segítik a befogadást, értelmezést – a nem is olyan rég volt dolgok átlelkésítését, elevenné tételét. Márpedig jelenünk és jövőnk szempontjából élet-halál kérdése, hogy tisztázzuk magunknak történelmünk mégoly kényes kérdéseit is, hiszen ahogyan Santayana rengetegszer idézett mondása állítja: „aki nem emlékszik a múltjára, az arra kárhozottat, hogy megismételje azt”. (*Magvető, Bp. 2014*)

Új Forrás 2015/2 – Deczki Sarolta: Képes történelmi lecke felhőteknek
Závada Pál: *Természetes fény*

¹ Roland Barthes: *Világoskamra* (ford. Ferch Magda). Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985, 8.

² *I. m.* 14.

³ Lengyel Imre Zsolt például arra mutat rá, hogy az a regénybeli jelenet, amely Weiss Jakab fogságba esésének körülményeit meséli el, valóban megtörtént – csak éppen mással. (Ld. Lengyel Imre Zsolt: *Még inkább otthon* = http://www.muut.hu/?p=8593&fb_action_ids=10204781652729604&fb_action_types=og.likes, letöltés ideje: 2014. október 31.)

⁴ Vö. <http://feol.hu/hetvege/zavada-uj-regenye-ismet-totkomlosra-repiti-az-olvasot-1629443> letöltés ideje: 2014. október 31.

⁵ Vö. <http://magyarnarancs.hu/konyv/totalis-trauma-90466> letöltés ideje: 2014. október 31.

⁶ Arisztotelész: *Poétika* (ford. Sarkady János). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1997.

⁷ Vö.

http://nol.hu/belfold/ungvary_krisztian_a_magyar_katonak_buneiroi_es_a_multtal_valo_sze_mbenezesrol_-1374095 letöltés ideje: 2014. október 31.

⁸ Vö. <http://magyarnarancs.hu/kismagyarorszag/egyertelmu-a-haritas-holokauszt-ugyben-toth-peter-a-cserepalfui-zsidodeportalasokrol-92268> letöltés ideje: 2014. október 31.